

UOT 81'255

LÜĞƏTLƏRİN ƏSAS TIPLƏRİ VƏ SƏCİYƏLƏNDİRMƏ PARAMETRLƏRİ**MƏMMƏDOVA JALƏ ELDAR qızı***AMEA Dilçilik İnstitutu, doktorant**e-mail: doctorant.amea@mail.ru**Açar sözlər: ensiklopedik lüğətlər, tipoloji lüğətlər, ənənəvi lüğətlər, elektron lüğətlər, akademik lüğətlər*

Bir sıra tədqiqatlarda qeyd edilir ki, lüğətlərin tipologiyasının analizi, ilk növbədə leksikoqrafın apardığı işin istiqamətlərinin dərk edilməsi, ikinci növbədə yeni lüğətlərin yaradılmasında metodların və imkanların proqnozlaşdırılmasıdır. Bunun nəticəsidir ki, planlı şəkildə tərtib edilən lüğətlər daha səmərəli və çox işləkdir. [1, 42]

Qeyd edim ki, məqsədim bütün mövcud olan lüğətlərin təsnifatını araşdırmaq deyil, müxtəlif alimlər tərəfinindən baza təşkil edən lüğətlərin təsnifatını göstərməkdir və gələcəkdə leksikoqrafik resurs sistemini hal-hazırdakı imkanlarına və tələbatına görə inkişaf etdirmək və həmçinin mövcud onlayn və oflayn (şəbəkə daxili və xarici) elektron lüğətlərin ənənəvi lüğətlərdən fərqi və üstünlükləri barəsində qısa məlumat verməkdir. Nəzəri leksikoqrafiyanın ən əsas məsələlərindən biri lüğətlərin tipologiyasının araşdırılmasıdır. Lüğət növlərinin sistemləşdirmə məsələləri bir çox linqvistlər tərəfindən təhlil edilir. (məs. M. L. Apajeva, B.Y. Qorodeskiy, P.N. Denisova, V.V.Dubiçinskiy, Y.N. Karaulov, V.V.Morkovkina, L.P.Stupina, A. M. Sivina, N.Y.Şvedova və başqaları.) L.V.Şerbanın ilk klassik tipoloji lüğəti dilçilikdə xüsusi maraq yaradır. 1939-cu ildə Şerbanın məruzəsində nəşr üçün təqdim edilən 6 nəzəri uyğunsuzluqlar müzakirə edilir və bu lüğətlərin səciyyələndirməsində əsas rol oynayır. Uyğunsuzluqlar aşağıdakılardır:

I uyğunsuzluq. Akademik tipli lüğət – lüğət məlumat kitabçası. Adı çəkilmiş ilk lüğətin əsasında “müəyyən cəmiyyətdə vahid real dil şüuru var”. L.V. Şerba “ vahid mürəkkəb parça, vahid sistemli ” olan akademik tipli lüğəti məlumat kitabçalı lüğətə qoyur. Lüğətlərin hər ikisi müxtəlif xronoloji və ya coğrafi - insan kollektivinə aiddir və ya bu sistemi yaradan söz yığımı hissəsidir. Məlumat kitabçalı lüğət sıralarına etimoloji, fərqli sahəli, texniki və yazıçıların dilini əks etdirən lüğətlər aiddir.

II uyğunsuzluq. Ensiklopedik lüğət - ümumi lüğət. Lüğətlərin bu növ ziddiyyətləri onun spesifik cəhətləri ilə bağlıdır və sözün mənasının açıqlanması ilə əlaqəlidir. L.V. Şerba bu növ lüğətlərdə xüsusi adların və terminlərin göstərməsində cətinliklərin olmasına diqqət yetirir, məsələn, eyni söz həm termin, həm də ədəbi dilin sözü kimi verilə bilər, lakin mənaca sözlər bir birindən fərqlənəcək. Dil daşıyıcısı üçün obyektin əlamətləri və hərəkətləri aktual hesab edilir, halbuki, elmi konfranslarda və müxtəlif linqvomədəniyyətlərdə əks fikirlər irəli sürülür və məhz ona görə müəyyən sahələr üzrə lüğətlərdə və ya izahlı lüğətlərdə söz haqqında dolğun informasiya çatdırılması ilə bağlı gözləntilər fərqlidir.

III uyğunsuzluq. Tezarus – Adi lüğətdir (izahlı və ya tərcümə lüğəti). L.V.Şerba hesab edirdi ki, qarşıdurma “əsaslıdır” və onun tərəfindən öncədən daxil edilən müqayisəyə söykənən “dil materialı” və “dil sistemi”: birinci halda hər bir sözə dil materialı verilir (misallar, mətnlər) və oxucu özü bu halda məna çıxartmalıdır, o vaxt ikinci halda mənanın izahı ilə və tərcümə ilə ayrı-ayrı misallara aid şəkillər göstərərək sözün hər mənasını verməyə cəhd edilməlidir.

IV uyğunsuzluq. Adi lüğət (izahlı və ya tərcümə lüğət) - ideoloji lüğət. Bu qarşıqoymada lüğətdə sözlərin sıralanma imkanları nəzərə alınır: onlar əlifba nizamı ilə hər iki halda – sözün fonetik formasından irəli gələrək və ya qeyd edilən sözlərin mənasına görə düzəlir.[3.18-21]

Burada L.V.Şerbanın növbəti fikri yerinə düşür: “Sözün bir neçə mənası olması haqda düşünmək düzgün deyil, çünki əslində desək, bu fikir formaldır və hətta sadəcə tipoqrafik nöqteyi-nəzərdir.” Əslində sözlər verilən sözün fonetik mənalardan irəli gəlir. Bu fikrin ədalətliyi dil daşıyıcısının eksperiment nəticəsində təsdiqlənir, dil daşıyıcısı verilmiş sözü bir mənasında tanıyır və bu hal sözün leksik və qrammatik variantlarını fərdi leksikonda ayrı sözlər kimi baxmağa məcbur edir, bu da yeni tipli lüğətlər üçün aktualdır. [2,11]

V uyğunsuzluq. İzahlı lüğət – tərcümə lüğəti. İzahlı lüğət müəyyən dil daşıyıcısının müxtəlif məqsədləri üçün nəzərdə tutulur, o zaman “tərcümə lüğəti” əcnəbi dildə mətnlərin anlaması ehtiyacından irəli gəlir. L.V.Şerba tərcümə lüğətlərin çatışmazlıqlarını araşdırıb və elə qənaətə qəlib ki, yeni növ lüğətlərin yaradılmasına ehtiyac duyulur, xüsusi ilə şagirdlərin ana dilində olan “xarici dil izahlı lüğəti” buna misal kimi göstərmək olar.

VI uyğunsuzluq. Tarixi lüğət. Əsl tarixçəli lüğət L.V. Şerbanın fikrincə, bütün sözlərin müəyyən vaxt ərzində, yeni söz mənalının yaranması, onların dəyişilməsi və tarixçəsinin ölməsinin izlənilməsidir. [3.18-21]

L.V.Şerba tərəfindən qeyd edilən uyğunsuzluqlar müxtəlif müəlliflərdən təklif edilən lüğətin növbəti təsnifatında izlənilir. Lüğət növlərinin öyrədilməsi artıdıqca, yeni faset təsnifatı yaradıldı, müəyyən differensial əlamətlərinə görə lüğət növünü ortaya çıxardaraq [Romenskaya 1978], bu tipologiyanın müəllifi olan Romenskaya 8 faset (baxış) göstərir. [3,25-30]

Faset №	Təsvirin prinsipləri	Lüğət növləri
Faset 1	Söz vahidlərinin lüğətdə mənalına görə müəyyən edilmə prinsipi	Ensiklopedik, filoloji, ensiklopedik-filoloji
Faset 2	Leksikanın təşkili üsuluna görə	əlifba
Faset 3	Lüğətin həcminə görə	böyük, balaca
Faset 4	Ünsiyyət dilinə görə	ümumi, sahəli
Faset 5	Dil normalarına görə	normativ, qeyri- normativ
Faset 6	Sözün leksik mənasının verilməsinə görə	təkdilli, çoxdilli
Faset 7	Sinxroniya və diaxroniya baxımından	tarixçəli, tarixçəsiz, etimoloji
Faset 8	Yerinə görə istifadə edilmə	məlumat kitabçası, tədrisi, informasiya-araşdırıcı

Lüğət növlərinə parametrik yanaşmanın məhsuldarlığı və vacibliyin əsaslandırılması Y.N. Karaulovun işində verilir. Karaulov parametrləri 2 qrupa ayırır: 1). Faktiki dil: tələffüz, vurğu, orfoqrafiya, sözdəyişmə, sözdüzəltmə, sözdəyişilmə ilə bağlı 2). Bəzi ekstralinqvisitik faktorları daxil edərək (denotiv, tarixi-mədəni, pragmatik), dilin elmi baxımından öyrənilməsinə aid və bu baxımından linqvisitik adlandırılır. Bundan əlavə, lüğətlər “bir parametrlili” adlandırılır (lüğət bu parametərə görə adlanır, məsələn, sinonimlər, vurğu, morfemlər, sözdüzəldən lüğətlər və s.) və “çox parametrlili” (buraya ən əsası akademik izahlı lüğətlər aiddir). Y.N.Karaulov bu növ lüğətlərdə sözün dolğun şəkildə təqdimatının göstərdiyini qeyd edir. Y.N. Karaulovun adı tezaurus lüğətlərlə bağlıdır. Bu L.V.Şerbanın göstərdiyi tezaurus mahiyyətindən çox fərqlidir. Karaulovun işində [1,148] müəyyən edilir ki, tezaurus dedikdə, semantik sahənin təsviri başa düşülür, hansı ki açıq şəkildə semantik əlaqələri və onu təşkil edən vahidləri göstərir. Y.N.Karaulovun digər işində bu çür lüğət ideoqrafik kimi müəyyən edilir və bu lüğət “nitqə yox, şüura ünvanlanıb. Lüğətin məqsədi istifadəçinin şüurunda reallığı əks etdirən mühüm vahid bloku yaradır”. Məhz ona görə ideoqrafik lüğət “dünya xəritəsi” ilə sıx əlaqəlidir. Karaulovun nəşrlərində yalnız dörd sərbəst nəzəri və praktik sahəli lüğət tərtibatı sadalanıb.

1. terminoloji, 2. hesablıyıcı, 3. tədris, 4. ümumi leksikoqrafiya

Bundan başqa, həmin illər Karaulov belə güman edib ki, lüğətlərin böyük sahəsini, yazıcıların tərtib etdiyi spesifik qruplu lüğətlər ümumi leksikoqrafiyanın hissələri kimi qəbul edilir. [1,155]

Lüğətləri araşdırarkən qarşıma Birləşmiş Krallığın Esseks Universitetinin müəllimi Cindi Leaneyin “Lüğət fəallığı” (Cindy Leaney “Dictionary Activities) adlı kitabı (dərs vəsaiti) çıxdı. Dərslərdə lüğət seçimi fəallığını artırmaq üçün bir neçə üsullar var, ilkin üsul lüğəti ələ alarkən istifadəçinin ona inamı və etibar olmalıdır ki, bu lüğət işə yararlı ola bilər ya yox. Sözsüz lüğət üzərində olan etikətlər buna dəlalət verməlidir. Daha sonra orda sözlərin və ifadələrin sayını yəni lüğətin həcmi nəzərə alınmalıdır. Lüğətlərin veb səhifələrdə mövcudluğu onu daha populyar edir. Daha sonra burada şagirdlərin lüğətlər üzərində fəallığına dair əlavə tapşırıqlar verilib. Məsələn, iyirmiyyə yaxın müxtəlif sözlər verilib onları əlifba sırası ilə düzmək tələbləri (hecayə uyğun olaraq), lüğətdən tapılmış sözün izahı hansı şəkildə təqdim olunub (sözün mənası, ifadələr, qrammatik informasiya, tələffüz və s.), söz önüllərlə sözlərin tapılması, lüğət naviqatorları və digər tapşırıqlar lüğət fəallığını daha da inkişaf etdirilməsində xüsusi rola malikdir. [4, 1-10] Lüğətlərin tipologiyası haqqında qısa da olsa, yuxarıda danışıldı, amma hal-hazırda mövcud elektron lüğətlərin səciyələndirici xüsusiyyətlərinə nəzər yetirək:

Coxdilli Lingvo 8.0 elektron lüğəti - Bu lüğət ingilis-rus-ingilis variantında mövcud idi, lakin hazırda bu lüğətə alman, fransız, italyan dilləri də əlavə olunmuşdur. Bu lüğətlərdə istənilən söz və ya söz birləşməsini axtarmaq, müxtəlif dillərə tərcümə etmək mümkündür. Bu dillərin bəzilərində lüğət bazası zəif olur. Linqvoda hətta ixtisasa aid terminlər də daxil edilmişdir. Lüğət məqalələri başlıq, tərcümə zonası, nümunələr zonası və qeydlər zonasından ibarətdir. Lüğət siyahısında ardıcılıq tərcümə mətnindən asılı olaraq dəyişdirilə bilər. Əgər tərcümə olunacaq mətn kompüter texnologiyasına aiddirsə, onda kompüter terminləri birinci sırada duracaq.

Context 4.0 elektron lüğəti (“İnformatik” kompaniyası) - Bu lüğətlərə onlayn rejimində müraciət mümkündür. “Context”i təşkil edən lüğətləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- ingiliscə-rusca-ingiliscə lüğətlər (Böyük ümumişlək sözlər lüğəti, kompüter terminləri, kommərsiya terminləri, tibb terminləri, hüquq terminləri və “İngilis dilinin çətinlikləri” lüğətləri).

- rus dili lüğətləri (“Rus sinonimləri”, “Rus dilinin izahlı lüğəti”, “Frazoloji lüğət, “Xarici sözlər lüğəti”).

- başqa dillər üzrə lüğətlər (ingilis-italyan, ingilis-ıspan, ingilis-alman, alman-portuqal, ingilis-serb, ingilis-fransız, ingilis-xorvat, fransız-italyan, fransız-alman).

“Context” lüğətlərinin bir hissəsi ənənəvi lüğətlərin elektron versiyalarıdır (S.U.Ojeqovun “İzahlı lüğət”i; “Xarici sözlər lüğəti”, “Frazoloji lüğətlər”). [5, 73-75]

Diccionario de la lengua espanola (DRAE) – Real İspan dili Akademiyası tərəfindən hazırlanan bir dilli ümumi İspan dili lüğətidir. Bunun istifadəsi həm onlayn, həm də oflayn şəbəkədə mümkündür. Onlayn versiyasında dəqiq əlifba sırası və orfoqrafik axtarış mümkündür. CD-ROM versiyası müxtəlif növ axtarış təklif edir. Burada əlifba sırası pozulmuş sözləri onun ilk və son hecasındakı hərflərin düzlüşünə əsasən tapmaq olar. Mürəkkəb formalar üçün axtarış, istifadəçi tərəfindən təqdim olunan sözün baş sözün yazmaq ilə kifayətlənir. Digər axtarış anaqramlarla, yəni sözün ilk 2-3 hərflərin yazmaq ilə sözün tapmaq mümkündür. Aşağıdakı wildcard (yabanı kart – simvollarla axtarış) istifadə oluna bilər: (*, - işarələr yerin dəyişir), (0-uzlaşan işarələri əvəz edir), (+ bir və ya bir neçə işarələri dəyişmək), ([...] dördbucaqlı mötərizədə təqdim olunan hər hansı bir hərfin axtarışı), ([!...] dördbucaqlı mötərizədə nida işarəsi çıxana kimi hər hansı bir hərfi axtar), (@ saiti əvəzlə), (# samiti əvəzlə).

DRAE lüğəti ağac (budaqlı, şaxəli) axtarış funksiyasını təklif edir. Müxtəlif növ informasiya ilə (sözlərin etimoloji, qrammatik, coğrafi, semantik mənalarnı verməklə) şaxəli axtarış funksiyası iyerarxik quruluşludur. Məsələn, etimoloji məlumatı Latin, Yunan və Roman dillərindən ibarətdir. Əgər istifadəçi bunlardan birini seçsə, lüğət dərhal informasiyanı ona çatdıracaq.

İnternet məkanda belə tip elektron lüğətlər yüzlərlədir. Hər birinin ayrı-ayrı xarakterik texnoloji xüsusiyyətləri vardır. Bəzilərinin texnoloji xüsusiyyətlərini, fərqli funksiyalarını yuxarıda qısaca olaraq açıqladıq. [6,6-8]

Tədqiqatın aktuallığı müasir linqvistikanın elektron lüğətlərin spesifikasiyasının öyrədilməsinə və gələcəkdə daha da inkişafına yönəldilib. Linqvistlərin bu növ lüğətlərə müraciyyət etməsi son zamanlar mühüm sayda elektron lüğətlər yaradılması ilə izah edilir. Ümümdünya internet şəbəkəsi

dayanmadan inkişaf edir, informasiya elektron şəkildə saxlanılır, lakin elektron lüğətlərin kompleks halda linqvistik təsviri mövcud deyil.

Elmi yeniliyi: Lüğətlərin təsnifatı üçün ən aktual əsaslar araşdırılıb və üzə çıxarılıb, elektron lüğətlərin üstün cəhətləri göstərilib; müxtəlif növ lüğətlərin sözlə bağlı məqamlar tutuşdurulub. Dil və linqvomədəniyyət daşıyıcılarına müraciyyət edərək, tədqiqat nəticələrinin elektron resurs materialları sisteminə daxil etmə imkanlarına baxılıb.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Alınan nəticələri ali məktəblərdə keçərkən öyrədilə bilər: bura - mətnin linqvistikası, ümumi və fərdi leksikoqrafiya, leksikoqrafiyanın tətbiqi aspektləri, kompyuter leksikoqrafiyasının problemləri daxildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. М.: Наука, 1981, 363 с.
2. Залевская А.А. Слово в лексиконе человека: психолингвистическое исследование: Монография. Воронеж: Изд-во ВГУ, 1990, 206 с.
3. Дисс. Рублева Ольга Сергеевна. "Слово в электронном словаре" (с позиций пользователя электронными ресурсами). Тверь: 2010, с.168.
4. Cindy Leaney "Dictionary Activities". Cambridge University Press, 2007, 150 p.
5. Mahmudov Məsud. Komputer dilçiliyi. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 366 s.
6. Verónica Pastor, (scientific article) "Search techniques in Electronic Dictionaries", TecnoLeTTra Team, Departamento de Traducción y Comunicación, Universitat Jaume I (vpastor@trad.uji.es) Amparo Alcina: TecnoLeTTra Team, Departamento de Traducción y Comunicación, Universitat Jaume I (alcina@trad.uji.es), 40 p.

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ ТИПЫ СЛОВАРЕЙ И ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЕ ИХ ПАРАМЕТРЫ

Мамедова Ж.Э.

Ключевые слова: энциклопедический словарь, типологический словарь, традиционные словари, электронные словари, академические (научные) словари

В данной статье затрагивается одна из основных проблем теоретической лексикографии – типология словарей. Автор говорит о систематизированных проблемах словарей, которые были классифицированы некоторыми лингвистами. Также отмечается преимущество существующих электронных словарей.

SUMMARY

THE MAIN TYPES OF DICTIONARIES AND CHARACTERIZED PARAMETERS

Mammadova Zh.E.

Key words: encyclopedic dictionaries, typology dictionaries, traditional dictionaries, electronic dictionaries, academic dictionaries

One of the main problems of theoretical lexicography - the typology of dictionaries has been researched in the article. The author has made explanation for the systematized problems of the types of dictionaries which has been classified by some linguists. At the same time, the superiorities of existing electron dictionaries are studies in the article.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	10.11.2015
	Son variant	12.01.2016